

जानकारी पत्र (Briefing Paper)

अङ्क ६

चैत २०६८

मार्टिन चौताठी
www.martinchautari.org.np

राजनीतिक वित्त र नागरिक अधिकार

परिचय

२०६४ सालमा संविधानसभाको चुनाव भएयताको संक्रमणकालमा राजनीतिक दल र तिनका नेतृत्वपंक्तिप्रति जनमानसमा असन्तुष्टि बढ्दो छ। तारन्तार बदलिएका कुनै सरकारले पनि नागरिकलाई सामान्य सेवा-सुविधा उपलब्ध गराउन नसकेको^१ र सेना समायोजन तथा संविधान निर्माणजस्ता शान्ति प्रक्रियाका मूलभूत कार्यमा आशातीत सफलता नपाइएकाले^२ आम नागरिकमा वितृष्णा फैलिएको हो। नेताहरूको सत्ता प्राप्तिको एकल ध्येय, बढ्दो भ्रष्टाचार, राजनीतिको अपराधीकरण, व्यापक दण्डहीनता, र निरन्तर घट्टो उत्तरदायित्वले गर्दा आम नागरिक दिक्क छन्। सन् २०११ मा ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलले दक्षिण एशियामा भ्रष्टाचारबारे गरेको मत सर्वेक्षणका सहभागीले राजनीतिक दललाई सबैभन्दा भ्रष्ट भनेका थिए।^३ नेपालका दलहरूले कानुनतः निर्वाचन आयोगमा वर्षेनि बुझाउनुपर्ने लेखा परीक्षण गरिएका आर्थिक प्रतिवेदन नबुझाएका भन्ने समाचारले^४ राजनीतिक प्रक्रियामा नागरिकको विश्वास थप संकटमा परेको छ।

हुकुमी शासनको लामो इतिहास भएको हाम्रो देशमा राजनीतिक दलहरूप्रति जनताको विश्वास घट्टै जानु, र सँगै त्यसले गर्दा बहुदलीय व्यवस्थाप्रति समर्थन ओरालो लाग्नु खतराको सूचक हो। यस क्षेत्रका अन्य मुलुक भन्ने नेपालमा पनि दलहरू पारदर्शी र उत्तरदायी

^१ प्रायः हिउँदमा बिजुली र पानीको हाहाकार हुन्छ। यसपालि मट्टितेल, पेट्रोल, डिजेल र खाना पकाउने ग्यासको अभाव पनि थपिँदा जनजीवन ज्यादै कष्टकर बनेको छ।

^२ थप जानकारीका लागि मार्टिन चौताठीका नीति पत्रहरू: संविधान निर्माण प्रक्रिया, अंक १, जेठ २०६६; सुस्त गतिमा संविधान लेखन प्रक्रिया, अंक २, कात्तिक २०६६; संवैधानिक जटिलता र संक्रमणकालीन योजना, अंक ३, वैशाख २०६७; संविधानसभामा उपस्थिति र सहभागिता, अंक ४, असोज २०६७; र समयसीमा, लोकतन्त्र तथा लोकतान्त्रिक संविधान, अंक ५, जेठ २०६८ हेर्नुहोस्। यी नीतिपत्र चौताठीको वेबसाइट <http://martinchautari.org.np/publications/policy-briefs.html> मा उपलब्ध छन्।

^३ ५० प्रतिशतभन्दा बढी सहभागीले राजनीतिक दललाई अतिभ्रष्ट बताएका थिए। अन्य भ्रष्ट संस्थामा विधायिका संसद, प्रहरी तथा सरकारी कर्मचारी परेका थिए। हेर्नुहोस्, Transparency International. 2011. *Daily Lives and Corruption: Public Opinion in South Asia*. Berlin: Transparency International.

^४ हेर्नुहोस्, Sharma, Bhadra. 2012. 42 Political Parties to Face EC Action. *The Kathmandu Post*, 29 January, p. 1 & 4.

मार्टिन चौताटी

छैनन्। राजनीतिमा पैसाको प्रभुत्व बढ्दा त्यसले निर्वाचन तथा राजनीतिक प्रक्रियालाई प्रभावित गर्ने हुनाले यसका दूरगामी परिणाम हुन्छन्।^५

नेपालमा बहुदलीय व्यवस्थाको अभ्यासको इतिहास लामो छैन। पछिल्लो पटक २०४६ सालदेखि हामीले यसको अभ्यास गरे पनि बीच (वि.सं. २०५८-६२) मा ज्ञानेन्द्रले शासनसत्ता हातमा लिएकाले व्यवधान आयो। यो अवधिमा नयाँ लोकतान्त्रिक संरचनाहरू बने तर विभिन्न दलको नेतृत्वमा बनेका सरकारले राम्रालाई भन्दा आफ्नालाई च्याप्टे पद र पहुँच बाँडेकाले भर्खर जग हाल्दै गरेका ती संरचना क्रमशः कमजोर बने।^६ बहुदलीय व्यवस्थाको पहिलो दशक बढ्दो भ्रष्टाचार र कमजोर नियमनकारी संरचनाका कारण चर्चित रह्यो। २०६२-६३ सालको जनआन्दोलनपछिको 'असाधारण समय'को राजनीतिक 'स्पेस'लाई दलहरूले शान्ति प्रक्रियाको नाउँमा आफ्नो पकडमा लिएका छन्। वातावरण यस्तो छ कि एउटा मुख्य दलका नेतालाई तपाईंको दलले आर्थिक प्रतिवेदन किन नबुझाएको भन्ने प्रश्न गर्दा उनले कमजोरी स्वीकार्दै अन्य महत्त्वपूर्ण एजेण्डामा व्यस्त हुनु परेकाले प्रतिवेदन बुझाउन ढिलो भएको हो भनेका थिए।^७

राजनीतिक दल र तिनका अभियन्ताहरूले आ-आफ्ना दलको र चुनावीलगायत अन्य अभियानहरूको आयव्यय विवरण बुझाउन अलमल गर्ने प्रवृत्ति विश्वव्यापी चुनौती भए तापनि यो विषय नेपालका लागि धेरै कारणले महत्त्वपूर्ण छ। हाम्रा राजनीतिक दलहरूको इतिहास छोटो छ र यी संस्थाबारे निकै थोरै मात्र हामीलाई थाहा छ।^८ त्यसमाथि, ऐतिहासिक रूपमा नै कमजोर तुल्याइएका लोकतान्त्रिक संस्था र संरचना दलीयकरण हुनु एवं भ्रष्टाचार र अपराधी तथा राजनीतिकर्मीको साँठगाँठ विस्तार हुनुमा यो संक्रमणकालीन समय थप सहयोगी बनेको

छ।^९ तसर्थ, संघीय लोकतान्त्रिक नेपालको भविष्यका लागि आवश्यक योजना बनाउनु त छँदै छ, अहिलेका लोकतान्त्रिक संरचना र प्रक्रियालाई बचाउन उत्तिकै सजग रहनु जरुरी छ।

द्वन्द्वोत्तर या संक्रमणकालीन अरू मुलुक जस्तै नेपालमा पनि 'राज्य कब्जा'को स्थिति देखिएको छ। सामान्य आर्थिक भ्रष्टाचारभन्दा राज्य कब्जा भिन्दै स्थिति हो। यसमा बृहत् स्तरको भ्रष्टाचार हुन्छ र निषिद्ध^{१०} राजनीतिक वित्तलाई प्रयोग गरेर सार्वजनिक संरचनाहरूलाई विस्तारै र प्रक्रियागत रूपमै कब्जा गरिन्छ।^{११}

धेरै कुराले नेपालमा राज्य कब्जाको स्थिति रहेको देखाउँछन्। उदाहरणका लागि, स्थानीय तहमा सडक र अन्य संरचना निर्माणका लागि छुट्याइएका सरकारी बजेट, अन्य विभिन्न ठेकेदारी र तीमार्फत आउने कमिशन दल र तिनका नेताका प्रमुख आम्दानीका स्रोत हुन्। त्यसमाथि, प्रशासनलाई दलीयकरण गरिएको छ भने मन्त्रालय तथा सरकार नियन्त्रित विभिन्न संस्थानहरूमा उनीहरूले पकड जमाएका छन्, जुन आर्थिक स्रोत जुटाउने प्रमुख र काइदाका स्रोत हुन्।^{१२}

नेपालको राजनीतिमा पैसाले कसरी काम गर्छ भन्ने कुरा किन बुझ्न जरुरी छ भने यसले प्रतिनिधित्व, लोकतान्त्रिक संरचना एवं प्रक्रियालाई कमजोर बनाउँछ। निर्वाचनलगायत विभिन्न अभियान र पार्टी सञ्चालनमा हुने गुप्त र अनियन्त्रित लगानीले कसरी लोकतन्त्रको स्वास्थ्य र सुशासनको हाम्रो खोजीमा व्यवधान ल्याउँछ भन्ने जान्नु कठिन तर अत्यावश्यक छ।^{१३}

^५ International Crisis Group. 2010. *Nepal's Rite of Passage*. September 29. Asia Report No.194, p. 24.

^{१०} कुफरस्मिटका अनुसार निषिद्ध (illicit) राजनीतिक वित्तको पर्यायवाचीको रूपमा भ्रष्टाचारलाई प्रयोग गर्न सकिने पनि यो मुख्य गरी सरकारी कर्मचारीलाई दिइने घुसको अर्थमा प्रयोग हुँदै आएको छ। निषिद्ध राजनीतिक वित्तले धेरैखाले अभियन्ता र प्रवृत्तिलाई समेटेछ र भ्रष्टाचारभन्दा भिन्दै राजनीतिक अर्थ दिन्छ। वाञ्छित र निषिद्ध दुवै तवरले जम्मा गरिएको स्रोतलाई उपयोग गर्दै सरकारलाई भ्रष्ट तुल्याउने प्रक्रियालाई यसले जनाउँछ र दिने तथा लिने दुवैमा यसले जोड दिन्छ। हेर्नुहोस्, Kupferschmidt, David. 2009. *Illicit Political Finance and State Capture*. Stockholm: International IDEA, p. 5-6.

^{११} Kupferschmidt, David. 2009. *Illicit Political Finance and State Capture*. Stockholm: International IDEA, p. 7.

^{१२} विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, रावल, रामबहादुर, पेशल आचार्य र जनकराज सापकोटा। २०६८। काइदाको धन्दा। नेपाल, २९, माघ, पृ. २२-३९।

^{१३} USAID. 2003. *Money in Politics Handbook: A Guide to Increasing Transparency in Emerging Democracies*. Washington DC: USAID, Office of Democracy and Governance, p. 47.

^५ USAID. 2003. *Money in Politics Handbook: A Guide to Increasing Transparency in Emerging Democracies*. Washington DC: USAID, Office of Democracy and Governance, p. 1.

^६ Hachethu, Krishna. 2008. *Nepali Politics: People-Parties Interface*. In *Resistance and the State: Nepalese Experiences*. David Gellner, ed., p. 155. New Delhi: Social Science Press.

^७ Ansari, Gani. 2012. *Parties to Submit Audited Financial Reports on Time*. *Republica*, 12 January, p. 1.

^८ Kupferschmidt, David. 2009. *Illicit Political Finance and State Capture*. Stockholm: International IDEA, p. 9.

राजनीतिक दल र तिनका गतिविधिलाई कुनै नियन्त्रण गर्न नसकिने गरी संविधानमा प्रस्टसँग संरक्षण गरिएकाले अब तिनलाई जनउत्तरदायी बनाउनु पर्छ। दल र तिनका विभिन्न कार्यक्रम तथा अभियानमा हुने खर्चपर्चलाई सार्वजनिक गर्नुपर्ने प्रभावकारी व्यवस्थाले नै राजनीतिमा पैसाको प्रभुत्वलाई नियन्त्रण गर्न सक्छ। लोकतन्त्रको आधार पारदर्शिता हो र यसले नै सम्पूर्ण चुनावी र राजनीतिक प्रक्रियालाई वैधता दिन्छ।^{१४}

बहुदलीय लोकतन्त्रमा राजनीतिक दलहरूको महत्तालाई आत्मसात् गर्दै मार्टिन चौतारीको यस जानकारी पत्रमा राजनीतिक दलका कोष र तीसँग सम्बन्धित सम्पत्ति विवरण र गोपनीयता जस्ता मुद्दालाई विश्लेषण गरिन्छ। यी मुद्दाले कसरी नागरिक अधिकारलाई प्रभावित गर्छन् र यी जनउत्तरदायी सरकारको वकालत गर्न आवश्यक छन् भन्ने कुरा पनि यस पत्रले स्पष्ट पार्छ।

यो पत्र विद्यमान ऐन, कानून र तिनको कार्यान्वयनमा देखिएका कमीबारे एकसरो चर्चा गर्दै सुरु हुन्छ। त्यसपछि सम्पत्ति विवरण बुझाउनुपर्ने प्रावधानको अनुगमनमा रहेका कानुनी र संरचनागत कमजोरी एवं तिनले सार्वजनिक अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणमा पार्ने प्रभाव विश्लेषण गरिन्छ। अन्तमा, सम्पत्ति विवरणसँग गाँसिएका अन्य मुद्दा, गोपनीयतासम्बन्धी कानून र सार्वजनिक पदमा बसेका व्यक्तिको गोपनीयतासम्बन्धी हक र सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्ने कार्यको आम नागरिकको हितसँगको सम्बन्धबारे चर्चा गरिन्छ।

शासन र खाडल

कानुनी र संस्थागत संरचना

राजनीतिमा पैसाको प्रभुत्व हुँदा त्यसले कम्तीमा चारओटा जोखिम निम्त्याउँछ : असमान प्रतिस्पर्धा (धेरै धन हुनेले बढी फाइदा पाउने हुनाले स्वच्छ प्रतिस्पर्धामा बाधा); सत्तामा असमान पहुँच (कम धन हुने समुदाय चुनावी प्रतिस्पर्धामा नै उत्रन नसक्ने र उनीहरूको अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्व नहुने जोखिम); पराधीन राजनीतिकर्मी (धेरै पैसा चन्दा दिनेले राजनीतिकर्मीलाई

नियन्त्रण गर्ने जोखिम), र फोहरी राजनीति (खराब र निषिद्ध धनको प्रयोगले समग्र व्यवस्थालाई नै भ्रष्ट तुल्याउने र विधिको शासनलाई कमजोर तुल्याउने जोखिम)।^{१५}

राजनीतिमा पैसाको प्रभुत्वमाथि नियन्त्रण गर्ने मुख्य छ ओटा उपाय छन् : दललाई प्राप्त हुने चन्दा सहयोगको सीमा; चन्दा सहयोगमा प्रतिबन्ध; खर्चको सीमा; (निर्वाचन) अभियान समयको सीमा; सम्पत्ति विवरण सार्वजनिकीकरण; र सार्वजनिक (सरकारी) वित्तीय अनुदान।^{१६} यीमध्ये नेपालमा चन्दा दानमा प्रतिबन्ध; विशेष खर्चको सीमा (निर्वाचनको बेला); निर्वाचन अभियान सञ्चालन गर्ने समय सीमा; र आयव्यय विवरण सार्वजनिक गर्नेबारेको लचिलो सीमा गरी चारओटा उपाय प्रयोगमा छन्। राजनीतिक दलको वित्तीय व्यवस्थालाई नियमन गर्ने निम्न नेपालमा कानुनी व्यवस्था छन् : नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३; राजनीतिक दल दर्ता ऐन, २०५८; निर्वाचन आयोग ऐन, २०६३; निर्वाचन (कसुर तथा सजाय) ऐन, २०६३; संविधानसभा सदस्यको निर्वाचन ऐन, २०६३; र संविधानसभा सदस्य निर्वाचन नियमावली, २०६३। संरचनाको कुरा गर्दा अन्तरिम संविधानले दल दर्ता एवं अनुगमन गर्ने दायित्वबाहेक स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचन गराउने दायित्व निर्वाचन आयोगलाई सुम्पेको छ। निर्वाचन आयोगमा दर्ता हुनका लागि दलले राजनीतिक दल दर्ता (निर्वाचन प्रयोजन) नियमावली, २०६३ पालना गर्नुपर्छ। यी कानुनी प्रावधानमा : दललाई अन्तरिम संविधान, २०६३ सम्मत हुने गरी विधान वा नियमावलीमा लोकतान्त्रिक व्यवस्था; कम्तीमा पाँच वर्षको एक पटक प्रत्येक तहका पदाधिकारीको निर्वाचन हुने व्यवस्था; विभिन्न स्तरका कार्यकारिणी समितिमा महिला, दलितलगायत उपेक्षित^{१७} र उत्पीडित क्षेत्रका सदस्यसमेत रहने समावेशी व्यवस्था; र दलका सदस्यलाई अनुशासित तुल्याउने प्रभावकारी व्यवस्था प्रमुख छन्।

राजनीतिक दल दर्ता ऐन, २०५८ को प्रस्तावनामा राजनीतिक दललाई लोकतान्त्रिक र जिम्मेवार संस्थाको रूपमा विकास गर्न

^{१४} USAID. 2003. *Money in Politics Handbook: A Guide to Increasing Transparency in Emerging Democracies*. Washington DC: USAID, Office of Democracy and Governance, p. 1.

^{१५} USAID. 2003. *Money in Politics Handbook: A Guide to Increasing Transparency in Emerging Democracies*. Washington DC: USAID, Office of Democracy and Governance, p. 2.

^{१६} USAID. 2003. *Money in Politics Handbook: A Guide to Increasing Transparency in Emerging Democracies*. Washington DC: USAID, Office of Democracy and Governance, p. 2.

^{१७} यो पदावलीले जनजाति र अन्य बहिष्कृत समुदायतर्फ संकेत गर्छ।

मार्टिन चौताटी

दलको कोषलाई पारदर्शी बनाउनु आवश्यक रहेको उल्लेख छ।^{१८} दलहरूले आर्थिक वर्ष सकिएको छ, महिनाभित्र आयव्ययको सबै विवरण लेखा परीक्षण गराई निर्वाचन आयोगमा बुझाउनुपर्ने व्यवस्था छ। तिनको निर्वाचन अभियानसम्बन्धी खर्च पनि सो विवरणमा संलग्न हुनुपर्छ। यस्तो विवरण महालेखा परीक्षकबाट मान्यताप्राप्त लेखा परीक्षकबाट गराउनुपर्ने र सार्वजनिक पनि गर्नुपर्ने प्रावधान छ। दलले आफ्नो आम्दानीका स्रोत, दाताहरूको नाम र रकम खुलाउनु पर्छ। २५ हजार रुपैयाँभन्दा बढी चन्दा दिने संगठित संस्था र व्यक्तिको नाम, ठेगाना र पेसासमेत विवरणमा खुलाउनु जरुरी छ। सो ऐनले दललाई अन्तर्राष्ट्रिय संघ-संस्था र विदेशी सरकार, व्यक्ति तथा संघ-संस्थाबाट अनुदान या चन्दा लिन मनाही गरेको छ। यी प्रावधानको उल्लंघन गरेको पाएमा निर्वाचन आयोगले दललाई कारबाहीस्वरूप एक सय रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्छ। लगातार तीन वर्षसम्म लेखा परीक्षण गरिएको प्रतिवेदन नबुझाउने दलको दर्ता निर्वाचन आयोगले खारेजसमेत गर्न सक्नेछ।

विधायिकाको निर्वाचनका उमेदवारले आफ्नो खर्चको विवरण चुनाव सकिएको ३५ दिनभित्र निर्वाचन आयोगमा बुझाउनु पर्छ। आयोगले खर्चको सीमा तोक्छ, र सो सीमाभन्दा बढी खर्च गर्ने उमेदवारलाई कारबाही गर्न सक्छ। निर्वाचन (अपराध र सजाय) ऐनले निर्वाचन भरि राजनीतिक दलसम्बद्ध व्यक्तिलाई उपहार दिन र लिन निषेध गरेको छ। र, यो बुँदा उल्लंघन गर्नेलाई १० हजार देखि ५० हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना, अथवा दुई वर्ष कैद वा दुवै सजाय हुनसक्ने व्यवस्था छ।^{१९}

कार्यान्वयनमा देखिएका खाडल

२०४७ सालदेखि नै निर्वाचन आचारसंहिता र निर्वाचन खर्चसम्बन्धी कानुनी प्रावधानको उल्लंघन हुँदै आएको धेरैले

^{१८} सरकारले सन् २००८ मा तयार गरेको भ्रष्टाचारविरुद्धको रणनीतिक कार्ययोजनामा राजनीतिक दलका आर्थिक गतिविधिलाई पारदर्शी बनाउने बुँदा उल्लेख छ, जसअन्तर्गत दल र तिनका भातृसंस्थाका आम्दानी-खर्चका साथै निर्वाचन खर्चका स्रोतलाई पारदर्शी बनाउन कानूनको संशोधन गर्ने योजना देखिन्छ। हेर्नुहोस्, Government of Nepal (GON). 2008. *Strategy and Action Plan Against Corruption*. Kathmandu: GON.

^{१९} Bhattarai, Binod Kumar. 2010. *Report on Transparency in Political Finance in Nepal*. Study funded by Transparency International, Berlin 2009-2010, p. 14.

उल्लेख गरेका छन्। सरकारी पद र सुविधाको दुरुपयोग गर्ने, निर्वाचनताका कर्मचारीको बहुवा र सरुवा गर्ने, तोकिएको सीमाभन्दा बढी खर्च गर्ने, आदि केही उदाहरण मात्र हुन्।^{२०} राजनीतिशास्त्री लोकराज बरालले निर्वाचनको परिणामलाई तीन एम^{२१} (मनी, मसल र मेनिपुलेसन) ले प्रभावित गर्छन् भनेका छन्। र, निर्वाचन आयोगले निर्धारण गरेको खर्चको सीमा केवल औपचारिकता मात्र हो किनभने निर्वाचन क्षेत्रमा ठूलो रकम खर्च नगर्ने हो भने जित्ने सम्भावना निकै कम हुन्छ, भन्ने दल र उमेदवारले बुझेका छन्।^{२२}

दलका कार्यकर्तामाभू स्वस्फूर्त सेवा गर्ने प्रचलन हराउँदै गएकाले निर्वाचन खर्च आकाशिँदै गएको छ। राजनीतिमा सिद्धान्त, मूल्य र नैतिकतामा आएको हासको परिणतिको रूपमा एक विश्लेषकले यसलाई व्याख्या गरेका छन्।^{२३} २०४६ सालपछिका तीनओटा निर्वाचनमा विजयी बनेका एक सांसदले निर्वाचन खर्च वृद्धिको भेद यसरी खोले : २०४८ सालमा उनको ५० हजार रुपैयाँ खर्च भएको थियो। त्यतिखेर कार्यकर्ताहरूले स्वस्फूर्त रूपमा, खाई-नखाई अहोरात्र सहयोग गरेका थिए। २०५१ सालको निर्वाचनमा कार्यकर्ताले खाजा खर्च र सवारी साधन खर्च मागेकाले उनको चुनावी खर्च २ लाख रुपैयाँ पुगेको थियो। कार्यकर्तालाई रक्सी र मासुको व्यवस्थासमेत गर्नु परेकाले २०५६ सालको निर्वाचनमा^{२४} उनको खर्च ९ लाख पुग्यो।^{२५}

^{२०} उदाहरणका लागि हेर्नुहोस्, Kumar, Dhruva. 2010. *Electoral Violence and Volatility in Nepal*. Kathmandu: Vajra Publications, pp. 105-132.

^{२१} भ्रष्टाचारबारे कलम चलाउने एक पत्रकारका अनुसार नेपाली राजनीतिमा चार एमको प्रयोग हुन्छ। थापाले थपेको अर्को एमले माफियालाई जनाउँछ। हेर्नुहोस्, Thapa, Hari Bahadur. 2002. *Anatomy of Corruption*. Kathmandu: Sangita Thapa, p. 47.

^{२२} Baral, Lok Raj. 2005. Democracy and Elections. In *Election and Governance in Nepal*. Lok Raj Baral, ed., p. 47. Delhi: Manohar.

^{२३} Hachhethu, Krishna. 2005. Political Parties and Elections. In *Election and Governance in Nepal*. Lok Raj Baral, ed., pp. 189-190. Delhi: Manohar.

^{२४} आयोगले यी निर्वाचनमा खर्चको निम्न सीमा तोकेको थियो : २०४८ सालमा ७५ हजार, २०५१ सालमा एक लाख, र २०५६ सालमा मा दुई लाख ७५ हजार (जिल्ला र क्षेत्रअनुसार खर्च तोकिएको मध्ये सबैभन्दा ठूलो रकम)। Mishra, Birendra P. 1997. Campaign Finance and Disclosure. *The Kathmandu Post*, 1 April, p. 4.

^{२५} Thapa, Hari Bahadur. 2002. *Anatomy of Corruption*. Kathmandu: Sangita Thapa, p. 45.

कार्यकर्ता परिचालन गर्दाका सबै खर्च निर्वाचन खर्चमा जोडिइँदैन । २०५६ सालको निर्वाचनमा उमेदवारले गरेका खर्चबारे ५ सय व्यक्तिमाभन्दा गरिएको एउटा सर्वेक्षणका सहभागीले निम्न क्षेत्रमा चुनावी खर्च हुने बताएका थिए : कार्यकर्ता परिचालनमा ६४.४ प्रतिशत, प्रचारप्रसारमा ५५.२ प्रतिशत, मतदातालाई नगद र जिन्सी बाँड्नमा ५३.२ प्रतिशत, दलालहरू किन्नमा ३१ प्रतिशत, विकास खर्च बाँड्नमा २१ प्रतिशत, हतियार र बल प्रयोगमा १९.६ प्रतिशत, तथा प्रहरी र कर्मचारी किन्नमा १३.४ प्रतिशत ।^{२६} यीमध्ये कतिपय शीर्षकमा भएका खर्च गैरकानुनी नभए पनि निषिद्ध चाहिँ हुन् । यद्यपि, राजनीतिक दलको पारदर्शिता र वित्तीय व्यवस्थासम्बन्धी ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलको सन् २०१० को प्रतिवेदनअनुसार निर्वाचन प्रक्रियाको उल्लंघन गर्नेलाई दण्ड/सजाय गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था भए पनि नेपालमा हालसम्म कसैलाई कारबाही गरिएको छैन ।^{२७}

यसबाहेक, वैधानिक प्रावधानलाई चुनौती दिइएका अन्य उदाहरण पनि छन् । जस्तो, निर्वाचन परिणाम प्रकाशित गरिएको ३५ दिनभित्र उमेदवारहरूले आयोगमा आ-आफ्नो चुनावी खर्चको विवरण बुझाई सक्नुपर्ने व्यवस्था छ । तर यो प्रावधानलाई स्वतन्त्र उमेदवारहरूले बेवास्ता गरेको पत्रपत्रिकाले प्राथमिकता दिएर छापेका थिए । संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भएको चार वर्ष पुग्न लाग्दा (२०६८ पुससम्म) संविधानसभा सदस्य पदमा उमेदवार भएकामध्ये एक चौथाइ (१,३२२) ले आफ्नो चुनावी खर्च विवरण आयोगमा बुझाएका थिएनन् ।^{२८} निर्वाचनमा भाग लिएका ५४ राजनीतिक दलमध्ये २८ दल^{२९} ले मात्र तोकिएको समयभित्र चुनावी खर्चको विवरण बुझाएका थिए ।^{३०}

विगतका निर्वाचनहरूको समीक्षाले के देखाएको छ भने खर्चको विवरण नबुझाउने समस्याभन्दा ठूलो समस्या उमेदवारहरूले यथार्थ विवरण पेस नगर्नु हो ।^{३१} ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलको सन् २०१० को प्रतिवेदनअनुसार उसले सम्पर्क गरेका विभिन्न राजनीतिक दलका १४ उमेदवारमध्ये ९ ले निर्वाचन आयोगमा बुझाइने खर्चको विवरण औपचारिकता मात्र रहेको र दल तथा कार्यकर्ताले गर्ने वास्तविक खर्चलाई सो विवरणले प्रतिविम्बित गर्दैन भनेका थिए । ती १४ मध्ये २ ले आफूले गलत विवरण बुझाएको स्वीकारेका थिए ।^{३२}

यसबाहेक, आर्थिक वर्ष सकिएको ६ महिनाभित्र लेखा परीक्षण गरिएको आर्थिक विवरण बुझाउनुपर्ने जुन कानुनी व्यवस्था छ त्यसलाई संविधानसभाका तीनओटै ठूला दल एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादी (एनेकपा माओवादी), नेपाली कांग्रेस (नेकाँ) र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी एकीकृत मार्क्सवादी लेनिनवादी (नेकपा एमाले) ले उल्लंघन गरेका थिए । संविधानसभाको निर्वाचनयता वर्षेनि बुझाउनुपर्ने कुनै पनि विवरण उनीहरूले आयोगमा बुझाएका थिएनन् । २०६८ पुस २६ मा निर्वाचन आयोगले पत्रकार सम्मेलन गरेर चेतावनी दिएपछि मात्र दलहरूले नयाँ समयसीमा भित्र विवरण बुझाए ।^{३३} तीमध्ये पनि २५ ओटा दलले समयसीमा भित्रै बुझाएका थिए भने ३० दलले बुझाउँदै बुझाएनन्, र ११ ओटाले अपूर्ण विवरण बुझाए ।^{३४}

आयोगमा बुझाइएका यी विवरणबाट ठूला र अन्य दलको आयव्ययको भ्रमक पाइन्छ । एनेकपा माओवादी सबैभन्दा धनी दल भएको कुराले मिडियामा पनि चर्चा पायो ।^{३५} सबै दलले आफ्नो आयको प्रमुख स्रोतको रूपमा सदस्यता शुल्क र

^{२६} Dahal, Ram Kumar. 2005. *Election Management. In Election and Governance in Nepal*. Lok Raj Baral, ed., pp. 96-97. Delhi: Manohar.

^{२७} Bhattarai, Binod Kumar. 2010. *Report on Transparency in Political Finance in Nepal*. Study funded by Transparency International, Berlin 2009-2010, p. 23.

^{२८} यीमध्येका धेरै उमेदवार या त साना दलका हुन् या स्वतन्त्र । एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादी (एनेकपा माओवादी), नेपाली कांग्रेस (नेकाँ) र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी एकीकृत मार्क्सवादी लेनिनवादी (नेकपा एमाले) र मधेसी जनाधिकार फोरम (मजफो) प्रत्येकका १५-२० उमेदवार पनि यो सूचीमा पर्छन् । हेर्नुहोस्, बानियाँ, बलराम । २०६८ । दलहरूले चुनावी खर्च विवरण बुझाएनन् । *कान्तिपुर*, १४ पुस, पृ. ३ ।

^{२९} यसमा प्रायः सबै ठूला दल पर्छन् ।

^{३०} सुवेदी, शरदराज । २०६५ । चुनावमा सबैभन्दा बढी खर्च गर्ने एमाले । *गोरखापत्र*, २ कात्तिक, पृ. १ ।

^{३१} हेर्नुहोस्, Institute for Integrated Development Studies (IIDS). 2000. *The Fourth Parliamentary Election: A Study of the Evolving Democratic Practice in Nepal*. Kathmandu: IIDS; र Dhungel, Dwarika. 2005. *A Study of Political Parties of Nepal: In the Context or [sic] Regulatory Framework and Internal Functioning*. Kathmandu: IIDS, p. 46.

^{३२} Bhattarai, Binod Kumar. 2010. *Report on Transparency in Political Finance in Nepal*. Study funded by Transparency International, Berlin 2009-2010, p. 20.

^{३३} भण्डारी, किरण । २०६८ । प्रमुख दलहरू हिसाबकिताबमा । *नागरिक*, २८ पुस, पृ. १ ।

^{३४} खनाल, दुर्गा । २०६८ । राजनीतिक दल कति धनी ? *कान्तिपुर*, २८ माघ, पृ. ६ ।

^{३५} निर्वाचन आयोगमा बुझाइएको आर्थिक वर्ष २०६६-६७ को मुख्य दलहरूको आयव्यय विवरण निम्नानुसार छ : एनेकपा माओवादीको आम्दानी ११ करोड ४० लाख र खर्च करिब ११ करोड ६३ लाख, नेकाँको आम्दानी ४ करोड ९१ लाख र खर्च ४ करोड ९१ लाख, नेकपा

मार्टिन चौताटी

संविधानसभा तथा अन्य पदमा रहेका आफ्ना सदस्यबाट उठाउने 'लेभी'लाई देखाएका छन्।^{३६} तर ती प्रतिवेदनमा २५ हजार रुपैयाँभन्दा बढी सहयोग गर्नेको नाम, ठेगाना र पेसा उल्लेख गर्नुपर्ने कानुनी प्रावधानको पालना भएको छैन र आयव्ययको हिसाब मसिनो गरी नदिई एकमुष्ट रकम मात्र उल्लेख गरिएको छ।^{३७}

आयव्यय सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्थाका चुनौती संस्थागत कमजोरी

राजनीतिक दलको वित्तीय व्यवस्थाबारेका विद्यमान कानुनी प्रावधानले तिनको खर्चपर्च या चन्दा सहयोगको अनुगमन र नियमन गर्न खोजेको देखिन्छ। आर्थिक विवरण बुझाउनुपर्ने र त्यसलाई सार्वजनिक गर्नुपर्ने प्रावधान राजनीतिमा पैसाको प्रभुत्व नियन्त्रण गर्ने मुख्य उपाय हो। आयव्यय सार्वजनिक गर्नुपर्ने प्रावधानले उमेदवार र दलहरूलाई आम्दानी र खर्चको फेहरिस्त राख्न बाध्य बनाउँछ। र, यसले चुनावी र अन्य अभियानमा दललाई प्राप्त हुने चन्दा, सहयोगको सामयिक सार्वजनिक अनुगमन गर्न सम्भव तुल्याउँछ। आयव्यय सार्वजनिक नगर्ने हो भने राजनीतिमा पैसाको प्रभुत्व नियन्त्रण गर्ने अन्य उपाय कारगर हुँदैनन्।^{३८}

आयव्यय सार्वजनिक गर्नुपर्ने प्रावधान आम नागरिकका लागि महत्त्वपूर्ण छ। यद्यपि, नेपालले अपनाएको यस्तो व्यवस्थालाई 'आंशिक सार्वजनिकीकरण' मात्र भन्न सकिन्छ किनभने सबै तथ्य सार्वजनिक गरिँदैनन्। र, सोही कारण सबैले त्यसबारे जानकारी पाउँदैनन्। दलले आफ्नो वार्षिक आयव्यय सार्वजनिक गर्नुपर्ने कानुनी प्रावधान भए पनि ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलले प्रमुख आठ दलबारे गरेको अध्ययनमा सन् २००७-०८ र त्यसपछिका वर्षमा कसैले पनि त्यस्तो विवरण

सार्वजनिक नगरेको उल्लेख छ। सामान्य खालको आर्थिक विवरण यी दलका महाधिवेशन (भएका खण्डमा) मा प्रस्तुत गरिन्छन् तर कानुनतः त्यस्तो अधिवेशन प्रत्येक पाँच वर्षमा एक पटक गरे पुग्छ।^{३९} र, आम मानिसको तिनमा पहुँच हुँदैन।^{४०}

निर्वाचन आयोगमा वित्तीय प्रतिवेदनहरू पेस गर्नुपर्ने प्रावधानले सरकारी निकायलाई दलका बदमासी अनुगमन गर्ने अवसर दिन्छ। यो प्रावधानले प्रकारान्तरले नागरिक अनुगमनको पनि अवसर दिन्छ, किनभने राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ ले निर्वाचन आयोगलाई यी दलले बुझाएको विवरणलाई अध्ययन गरी त्यसको विस्तृत विवरण सार्वजनिक गर्ने दायित्वसमेत सुम्पेको छ। वित्तीय विवरण अनुगमन गर्ने यस्तो व्यवस्थाले दलहरूको उत्तरदायित्व अभिवृद्धि गर्नुका साथै त्यस्ता विवरणको विश्वसनीयता समेत बढाउँछ।

आयव्यय र सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्नुपर्ने प्रावधानसँग जोडिएका धेरै समस्या नेपालमा छन्। मुख्य समस्या त कार्यान्वयन नहुने हो र त्यसैले निर्वाचन आयोगको भूमिका अपेक्षित छ। मिडिया र अन्य प्रतिवेदनले विधि उल्लंघनका घटना सार्वजनिक गर्न सघाएका छन्, तर सरकारी अनुगमन र कारवाही विरलै भएको छ। दलले निर्वाचन कानूनहरूको राम्ररी पालन नगरेका र संविधानसभाको निर्वाचनपछि आर्थिक प्रतिवेदनहरू नबुझाएका परिप्रेक्ष्यमा हालै मात्र आयोगले प्रतिवेदन नबुझाउने ११ दलको दर्ता खारेज गरेको छ।^{४१}

निर्वाचन प्रक्रियाको उल्लंघन रोक्न तथा वित्तीय पारदर्शिता र दलहरूको उत्तरदायित्व बढाउनमा निर्वाचन आयोगको भूमिका कमजोर र अप्रभावकारी रहेको विभिन्न प्रतिवेदनले औँल्याएका छन्। आयोगमा दृढ इच्छाशक्ति नभएकाले उसले कडा दण्ड/सजायको प्रावधान उपयोगमा ल्याएको छैन र ऊ आफैँ स्वतन्त्रसमेत छैन।^{४२} निर्वाचन आयोगको पाँच वर्षे

एमालेको आम्दानी ४ करोड ५२ लाख र खर्च २ करोड ७९ लाख रुपैयाँ। हेर्नुहोस्, पोखरेल, शारदा। २०६८। असुली र खर्चमा माओवादी निकै अगाडि। राजधानी, ४ माघ, पृ. १। र खनाल, दुर्गा। २०६८। राजनीतिक दल कति धनी? कान्तिपुर, २८ माघ, पृ. ६।

^{३६} खनाल, दुर्गा। २०६८। राजनीतिक दल कति धनी? कान्तिपुर, २८ माघ, पृ. ६।

^{३७} एउटा ठूलो दलको माथिल्लो तहका नेताले '२५ हजार रुपैयाँभन्दा कम दिने नै धेरै छन् त्यसैले हामीले सबै विवरण बुझाउनै परेन' भने। खनाल, दुर्गा। २०६८। राजनीतिक दल कति धनी? कान्तिपुर, २८ माघ, पृ. ६।

^{३८} USAID. 2003. *Money in Politics Handbook: A Guide to Increasing Transparency in Emerging Democracies*. Washington DC: USAID, Office of Democracy and Governance, p. 2.

^{३९} केही दलले यो प्रावधानलाई पनि पालना गरेका छैनन्।

^{४०} Bhattarai, Binod Kumar. 2010. *Report on Transparency in Political Finance in Nepal*. Study funded by Transparency International, Berlin 2009-2010, p. 21.

^{४१} कान्तिपुर। २०६८। ११ दलको दर्ता खारेज। २० फागुन, पृ. ३।

^{४२} Bhattarai, Binod Kumar. 2010. *Report on Transparency in Political Finance in Nepal*. Study funded by Transparency International, Berlin 2009-2010, p. 24; र Global Integrity Report. 2010. Global Integrity Scorecard: Nepal 2009. <http://report.globalintegrity.org/reportPDFS/2009/Nepal.pdf>, accessed 10 January, 2012.

रणनीतिक योजना (सन् २००९-१३) को गतवर्ष गरिएको मध्यावधि समीक्षाले त्यहाँ नियमित र प्रक्रियागत अनुगमन प्रणालीको अभाव रहेको र त्यस्तो प्रणाली स्थापना गर्ने कार्य पनि प्राथमिकतामा नरहेको देखाएको थियो।^{४३} यसबाहेक, राजनीतिक दल र तिनको आयव्ययको पारदर्शिता अनुगमन गर्ने काम निर्वाचन आयोगअन्तर्गतको कानुन तथा राजनीतिक दल दर्ता महाशाखा^{४४} को प्राथमिकतामा नपर्ने पाइयो। निर्वाचन सम्पन्न गराउनु, मतदाता नामावली अद्यावधिक गर्नु, दलहरूलाई दर्ता गर्नु र दलसम्बन्धी मुद्दालाई किनारा लगाउनु जस्ता कार्य आयोगको प्राथमिकतामा परेको निर्वाचन आयोगका एक अधिकारीले बताए।^{४५} वास्तवमै, दलको आधिकारिकता र दर्तासम्बन्धी विवाद निरूपण गर्ने विषयले महाशाखाको धेरै समय खाईदिँदो रहेछ।^{४६} र, दलले बुझाएका भन्दा पनि व्यक्तिगत उमेदवारहरूले बुझाएका चुनावी खर्च विवरण नै आयोगको प्राथमिकतामा पर्दो रहेछ।^{४७}

दलले बुझाएका प्रतिवेदन अध्ययन गर्न समितिहरू निर्माण गरेको^{४८} निर्वाचन आयोगले बताएको छ। तर यो मिडियामा धेरै समाचार प्रकाशन, प्रसारण भएपछि आयोगले चालेको तदर्थवादी कदम मात्र हो। मानव संसाधनको अभाव र अन्य धेरै कार्यको बोझबाहेक बुझाइएका प्रतिवेदनलाई छानबिन गर्ने, समीक्षा गर्ने र समस्या देखिएमा प्रस्टीकरण सोध्ने संयन्त्रको आयोगमा अभाव भएको एक कर्मचारीले बताए। आयोगले त्यतातर्फ उचित ध्यान दिन नसकेको स्वीकारिँदै चुनावी खर्चबाहेक अन्य खर्चको अभिलेख नराख्ने गरेको उनले बताए।^{४९} वास्तवमा भन्ने हो भने दलहरूको अनुगमन गर्ने कुरा आयोगको दायित्वअन्तर्गत पर्छ, भन्ने कुरा सोचिएको देखिँदैन। निर्वाचन

सम्बन्धित गतिविधिमा बाहेक दललाई अनुगमन गर्ने अन्य कुनै आधिकारिक निकाय नभएको अर्का सदस्यले बताए।^{५०}

समस्याको केही अंश २०५८ सालको राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन जसरी आयो त्यहाँ पनि छ। यो ऐन २०४९ सालमा भर्खरै बहुदलीय व्यवस्थाको अभ्यास सुरु हुँदै गर्दा प्रधानमन्त्रीको कार्यालयबाट मस्यौदा गरिएको थियो। तर त्यसको ६ वर्षपछि मात्र राजनीतिक दलसम्बन्धी विधेयक संसद्मा पेश गरियो। र, तत्कालीन राष्ट्र प्रमुख ज्ञानेन्द्रले शासनाधिकार हातमा लिनु केही हप्ताअघि (२०५९ भदौ २८) यो ऐनमा लालमोहर लाग्यो।^{५१} त्यसपछिको गञ्जागोलपूर्ण राजनीतिक अवस्थाले गर्दा कति श्रम लाग्छ, लेखा परीक्षण कसरी गर्ने जस्ता व्यावहारिक पक्षबारे खासै गृहकार्य हुन सकेन। राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐनलाई हेर्दा निर्वाचन आयोगलाई पहिले दल दर्ता गर्न दिएको दायित्वमाथि तिनका प्रतिवेदन बुझ्ने काम मात्रै थपिए जस्तो देखिन्छ।^{५२} लेखा परीक्षण गरिएको प्रतिवेदन बुझाउनुपर्ने व्यवस्थालाई यो ऐनले कम महत्त्व दिएको प्रस्टै देखिन्छ। प्रतिवेदन नबुझाउनेलाई आयोगले जम्मा एक सय रुपैयाँ मात्र जरिवाना गर्न सक्छ, जबकि निर्वाचनसम्बन्धी आचारसंहिता उल्लंघन गर्नेलाई एक लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्ने प्रावधान छ।

लामो समयदेखि बहस हुँदै आएको अर्को विषय निर्वाचन आयोगको स्वतन्त्रतासम्बन्धी हो। नेपालका अन्य संरचनामा जस्तै आयोगमा पनि नियुक्ति, सरुवा र बहुवामा योग्यता र क्षमताभन्दा दलीय निकटता या आवद्धताले प्रश्रय पाउँछ।^{५३} सोही कारणले आयोगले कडा कदम चाल्न नसकेको हो भनिन्छ। कसैले केही गर्न लाग्यो कि सो व्यक्तिको सरुवा हुने उदाहरण यथेष्ट भएको आयोगका एक अधिकारीले बताए।^{५४}

^{४३} Prasad, Hari. 2011. *Report on Mid-Term Evaluation of Five Year Strategic Plan (2009-2013) of Election Commission, Nepal (ECN)*. Kathmandu: ECN and UNDP. November, p. 29.

^{४४} निर्वाचन आयोगमा तीन महाशाखा छन्। अन्य दुई प्रशासन र मतदाता नामावली अभिलेख महाशाखा हुन्।

^{४५} मार्टिन चौताडीले निर्वाचन आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, ११ पुस २०६८।

^{४६} मार्टिन चौताडीले निर्वाचन आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, ११ पुस २०६८।

^{४७} मार्टिन चौताडीले निर्वाचन आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, २६ पुस २०६८।

^{४८} प्रतिवेदनहरू अध्ययन गर्न आयोगमा दुईओटा समिति गठन गरिएका छन्। Sharma, Bhadra. 2012. EC Asked to Act Tough on Defaulting Parties. *The Kathmandu Post*, 16 February, p. 1.

^{४९} मार्टिन चौताडीले निर्वाचन आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, ११ पुस २०६८।

^{५०} मार्टिन चौताडीले निर्वाचन आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, २६ पुस २०६८।

^{५१} Kumar, Dhruva. 2010. *Electoral Violence and Volatility in Nepal*. Kathmandu: Vajra Publications, p. 121.

^{५२} २०४७ सालको संविधानमा निर्वाचन प्रयोजनका लागि दलहरू निर्वाचन आयोगमा दर्ता गर्नुपर्ने र संविधानको पालना गर्नुपर्ने, कार्यसमितिको प्रत्येक पाँच वर्षमा चुनाव गर्नुपर्ने जस्ता आधारभूत नियम पालना गर्नुपर्ने उल्लेख थियो। अन्तरिम संविधान, २०६३ मा चन्दा दाताको नाम, ठेगाना र दलको आयस्रोतको विवरण बुझाउनुपर्ने कुरा थपिएको छ।

^{५३} हेर्नुहोस्, Shaky, Rabintra K. 2009. Why Civil Service Reforms Fail? : A Case of Nepal. *Administration and Management Review* 21(2): 40-63; र रावल, रामबहादुर, पेशल आचार्य र जनकराज सापकोटा। २०६८। काइदाको धन्दा। नेपाल, २९ माघ, पृ. २२-३१।

^{५४} मार्टिन चौताडीले निर्वाचन आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, २६ पुस २०६८।

मार्टिन चौताटी

यसअघि कुनै पनि दललाई कारबाही गर्न नसक्नुमा : कारबाही गर्ने पदाधिकारी नहुनु, देशको परिस्थिति,^{५५} संक्रमणकालमा दलहरूको वित्तीय अवस्थाको जानकारी लिन असम्भवप्रायः भएको,^{५६} दलहरूको असहयोग,^{५७} र “तपाईं आफैं बुझ्नु न”^{५८} जस्ता कारण बताइएका थिए। आयोगका एक अधिकारीले दलहरूमा राज्यका निकाय या संरचनालाई बलियो बनाउन कुनै रुचि नभएको बताए।^{५९} निर्वाचन आयोगलाई बलियो बनाउँदा हुने फाइदालाई दलले प्रस्टसँग नदेख्नु र निर्वाचन आयोगमा दृढ इच्छाशक्तिको अभाव हुनु अन्तर्सम्बन्धित विषय हुन्।

आयव्यय विवरण सार्वजनिक नगर्दा चुकाउनुपर्ने मूल्य
निर्वाचन आयोग प्रभावकारी नहुँदा त्यसको असर दूरगामी र व्यापक हुन्छ। कानून आंशिक कार्यान्वयन हुँदा या कार्यान्वयन नहुँदा कानूनको पालना हुँदैन जुन प्रकारान्तरले कानून नहुनु जस्तै हुन्छ। लेखा परीक्षण गरिएका प्रतिवेदनहरू र तिनको सार्वजनिकीकरण राजनीतिक वित्तको पारदर्शिताको मूल आधार हो। दललाई अनुगमन गर्ने अवसर यसले नागरिकलाई दिन्छ, किनकि निर्वाचन आयोगले त्यस्ता प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। दलले निर्वाचन आयोगमा आफ्ना प्रतिवेदन नबुझाउनाले नागरिकले तिनलाई अनुगमन गर्न सकेका छैनन्। निर्वाचनमा उमेदवार र दलले गरेका खर्चले निर्वाचन कर्तिको राम्ररी सम्पन्न भयो भन्ने प्रस्ट्याउँछ। चुनावमा तोकिएका सीमाभन्दा धेरै गुणा बढी खर्च गरिएको अनौपचारिक रिपोर्टहरूले बताएका छन्। यसबाट केही (धनी या खर्च गर्न सक्ने उमेदवार) ले अनुचित फाइदा लिन्छन् र प्रतिस्पर्धा सीमित हुन्छ।

चुनावी खर्चको विषय बहिष्कृत समुदायको शासनमा पहुँचको मुद्दासँग गाँसिएको छ। उदाहरणका लागि, राष्ट्रिय स्तरमा महिलाको कमजोर उपस्थितिलाई निर्वाचनका महत्त्वपूर्ण चरणमा पैसाले खेल्ने भूमिकासँग जोड्ने गरिन्छ। पुरुषको

तुलनामा महिलासँग कम शक्ति र सञ्जाल हुनुका अतिरिक्त आर्थिक स्रोतमा पनि उनीहरूको पहुँच कम हुन्छ जुन निर्वाचनमा टिकट पाउनका लागि जरुरी मानिन्छ। यसले गर्दा दलले महिलालाई उमेदवार बनाउने सम्भावना कम हुन्छ। समानुपातिक निर्वाचनमा दलले नै पैसा खर्च गर्ने हुनाले महिला उमेदवारले खर्चको जोहो गर्न पर्दैन। तर प्रत्यक्ष निर्वाचन (फर्स्ट पास्ट दि पोस्ट) मा पैसाको जोहो गर्नुपर्ने हुन्छ र त्यहाँ महिलाले पहिलादेखि पकड जमाएका पुरुषसँग प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्छ, त्यसैले ती निर्वाचनमा दलको रोजाइमा महिला पर्दैनन्।^{६०}

नेपाली राजनीति र निर्वाचनमा पैसाले अहम् भूमिका खेल्छ भन्ने छर्लंगै छ। निर्वाचनमा गरेको खर्च उठाउन र आउँदो निर्वाचनमा हुने खर्चको जोहो गर्न सार्वजनिक पदको दुरुपयोग गरिने कुरा एक सांसदले पत्रकार थापासँग स्वीकारेका थिए।^{६१} पदमा बहाल रहनु र वित्तीय स्रोतमा पहुँच पुग्नुबीच सीधा सम्बन्ध देखिन्छ। एक नेताका अनुसार “सत्तामा रहेका बेला उद्योगी, व्यापारी र कर्मचारी चन्द्रादाताको छाती चौडा हुन्छ।”^{६२}

राजनीतिक दल र उमेदवारले निर्वाचन अभियानका लागि गर्न पाउने खर्चको सीमा तोक्दा त्यसले रकमको जोहो गर्न नसक्ने (यी विशेषगरी सीमान्तीकृत समुदायका हुन्छन्) ले पनि बराबरीमा रहेर प्रतिस्पर्धा गर्न सक्छन्। एकातर्फ संरचनागत बहिष्करणको हाम्रो लामो इतिहास छ भने अर्कोतर्फ हाम्रा दलमा लिंगीय, जातीय, क्षेत्रीय हिसाबमा अर्थपूर्ण सहभागिताको अभाव छ।^{६३} यस्तो स्थितिमा यदि आयव्यय सार्वजनिक गर्ने प्रावधानलाई प्रभावकारी नबनाउने हो भने त्यसले सार्वजनिक जीवनमा नागरिकहरूको समतामूलक सहभागितामा बाधा पुऱ्याउँछ।

यसबाहेक, दलले बुझाएका आर्थिक प्रतिवेदनमा विभिन्न शीर्षकमा भएका आय र व्ययको विस्तृत विवरण नदिई रकम

^{५५} मार्टिन चौताटीले निर्वाचन आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, २६ पुस २०६८।

^{५६} मार्टिन चौताटीले निर्वाचन आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, २६ पुस २०६८।

^{५७} निर्वाचनको समयमा बाहेक निर्वाचन आयोग र राजनीतिक दलबीच अन्तर्क्रिया खासै नहुने बताइयो। मार्टिन चौताटीले निर्वाचन आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, ११ पुस २०६८।

^{५८} मार्टिन चौताटीले निर्वाचन आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, ११ पुस २०६८।

^{५९} मार्टिन चौताटीले निर्वाचन आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, २६ पुस २०६८।

^{६०} Austin, Reginald and Maja Tjernström, eds. 2003. *Funding of Political Parties and Election Campaigns: Handbook Series*. Stockholm: International IDEA, pp. 157-167.

^{६१} Thapa, Hari Bahadur. 2002. *Anatomy of Corruption*. Kathmandu: Sangita Thapa, p. 45.

^{६२} भण्डारी, किरण। २०६८। प्रमुख दलहरू हिसाबकिताबमा। *नागरिक*, २८ पुस, पृ. २।

^{६३} DFID and World Bank. 2006. *Unequal Citizens: Gender, Caste and Ethnic Exclusion in Nepal*. Executive Summary. Kathmandu: DFID and World Bank, p. 31.

एकमुष्ट उल्लेख भएको पाइएको छ। विस्तृत विवरण नभएका यस्ता प्रतिवेदनको विश्वसनीयता राम्ररी जाँचन सकिँदैन। अझ प्रमुख कुरा त के छ भने कानूनतः २५ हजार रुपैयाँभन्दा बढी सहयोग गर्नेहरूबारे कुनै जानकारी दलहरूले सार्वजनिक गरेका छैनन्। यसको अर्थ हो, दलका विभिन्न अभियान र अन्य खर्च जोसुकैले बेहोर्न सक्छन् र त्यसबापत उनीहरू सार्वजनिक रूपले उत्तरदायी पनि ठहर्‍याइँदैनन्। राजनीतिक दल दर्ता ऐन, २०५८ मा एउटा दलले समग्रमा कति खर्च गर्न सक्छ भन्ने सीमा नतोकिएकोले नेपालको हकमा यो मुद्दा अझ महत्वपूर्ण छ।^{६४} त्यसमाथि, राजनीतिक दल र व्यापारिक घरानाहरूको प्रस्ट गठजोड देखिन्छ। राजनीतिशास्त्री खनाल लेख्छन् : दलहरूको खर्च प्रायः व्यवसायीहरूले दिने चन्दा/सहयोगबाट चल्छ जसको गुण दलहरूले व्यापारीलाई आयात सुविधा, केही वस्तुको मूल्य वृद्धिबाट प्राप्त हुने कमिशन र ठेक्कापट्टा मिलाइदिएर तिर्छन्।^{६५}

यी सम्बन्धहरूमा अनुग्रहका अतिरिक्त अन्य तत्वको पनि भूमिका रहन्छ। उदाहरणका लागि, आफ्नो व्यापारलाई सुचारु राख्न केही व्यापारिक घरानाले तत्कालीन माओवादी विद्रोही र अन्य राजनीतिक दललाई चन्दा दिएको सार्वजनिक रूपमै बताएका थिए।^{६६} अहिले पनि दललाई चन्दा दिन व्यवसायीलाई पर्ने दबाव जगजाहेरै छ।^{६७} ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलको प्रतिवेदन अनुसार उद्योगी, व्यापारी र कमिशन एजेन्टबाट दललाई चाहिने रकम संकलन गरिन्छ। यस्तो सहयोग भविष्यमा सोबापत केही पाइएला भन्ने उद्देश्यले गरिन्छ र आवश्यक परेमा जबर्जस्ती पनि गरिन्छ।^{६८}

कतिपय अवस्थामा आफ्ना खर्चका बिल दलले सीधै व्यवसायीलाई तिर्न लगाउँछन् जसबारे कुनै विवरणमा उल्लेख

गरिँदैन।^{६९} उदाहरणका लागि, प्रधानमन्त्रीबारे सकारात्मक समाचार प्रकाशन, प्रसारण गर्न विभिन्न ठूला होटलमा दिइने ककटेल भोजका बिल विभिन्न संस्थाले तिर्ने गरेको एक पूर्व प्रधानमन्त्रीका सल्लाहकारले बताएका थिए।^{७०} यस्ता व्यवहारले गर्दा कहिल्यै पनि खास खर्चहरू आधिकारिक अभिलेखमा उल्लेख गरिँदैनन् र ती पारदर्शिताका बाधक हुन्। राजनीतिक दल, नागरिक समाज र बुद्धिजीवीमाभ सन् २००५ मा गरिएको एक सर्वेक्षणका सहभागी सबैले उद्योगी, व्यापारिक घराना र अन्यबाट राजनीतिक दलले चन्दा उठाउँछन् भनेका थिए। चन्दा दाताहरूले आफ्नो नाम दलका प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको देख्न नचाहनुका पछाडिको कारण पनि प्रस्टै भएको उनीहरूले बताएका थिए।^{७१}

आफूले दिएको चन्दा/सहयोगको विवरण दलका प्रतिवेदनमा नपार्नेमा व्यावसायिक घरानाहरूको स्वार्थ बुझ्न सकिँए पनि त्यसको दुरुपयोग रोक्न जरुरी छ। यी कुरा बुझ्न जरुरी छ : के अवैध स्रोतहरू राजनीतिक दलका मुख्य र साभ्ना स्रोत त होइनन्; के निर्वाचित पदाधिकारी आपराधिक स्वार्थको पूर्ति गर्नमा त आफ्नो पद दुरुपयोग गरिरहेका छैनन्; के सार्वजनिक पदमा बस्नेले सार्वजनिक स्रोतलाई आफ्नो र दलको स्वार्थ पूर्तिमा त उपयोग गरिरहेका छैनन्; के उनीहरू निर्वाचनमा भएको आफ्नो खर्च उठाउन या पदमा पुग्न आफूले गरेका खर्च उठाउन भ्रष्टाचारमा त सरिक भएका छैनन्; र के धनीमानि र विभिन्न स्वार्थहरू राजनीतिक दललाई प्रभावित त पाउँछैनन्।^{७२} यी सबै प्रश्न नेपालका लागि महत्वपूर्ण छन्। हालै सरकारले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ मा गर्न खोजेको परिवर्तनलाई उदाहरणका रूपमा हेरौं।^{७३} गोप्य

^{६४} Global Integrity Report. 2010. Global Integrity Scorecard: Nepal 2009, p. 55. <http://report.globalintegrity.org/reportPDFS/2009/Nepal.pdf>, accessed 10 January, 2012.

^{६५} Khanal, Krishna P. 2005. Election and Governance. In *Election and Governance in Nepal*. Lok Raj Baral, ed., p. 146. Delhi: Manohar.

^{६६} Kumar, Dhruva. 2010. *Electoral Violence and Volatility in Nepal*. Kathmandu: Vajra Publications, p. 36.

^{६७} रावल, रामबहादुर, पेशल आचार्य र जनकराज सापकोटा। २०६८। काइदाको घन्दा। नेपाल, २९ माघ, पृ. २२-२९।

^{६८} Bhattarai, Binod Kumar. 2010. *Report on Transparency in Political Finance in Nepal*. Study funded by Transparency International, Berlin 2009-2010, p. 25.

^{६९} Bhattarai, Binod Kumar. 2010. *Report on Transparency in Political Finance in Nepal*. Study funded by Transparency International, Berlin 2009-2010, p. 18.

^{७०} Dhakal, Babu Ram. 2005. *Empire of Corruption*. Kathmandu: Babu Ram Dhakal.

^{७१} Dhungel, Dwarika. 2005. *A Study of Political Parties of Nepal: In the Context or [sic] Regulatory Framework and Internal Functioning*. Kathmandu: IIDS, p. 35.

^{७२} USAID. 2003. *Money in Politics Handbook: A Guide to Increasing Transparency in Emerging Democracies*. Washington DC: USAID, Office of Democracy and Governance, p. 40-41.

^{७३} हेर्नुहोस्, बानियाँ, बलराम। २०६८। सूचनामा अंकुश। कान्तिपुर, १३ माघ, पृ. १। र, नागरिक। २०६८। सूचनाको हकमा सरकारले कस्यो। १२ माघ, पृ. २।

मार्टिन चौताटी

राख्नुपर्ने सूचनाको सूचीमा बैंकको ऋण नतिरेर कालोसूचीमा परेका तथा भ्याट र कर छलेको आरोपमा कारवाहीमा परेकाहरूका विवरणसमेत सरकारले राखेको थियो। यसबाट सरकारले नागरिकको सूचनामा पहुँचको अधिकारलाई कट्टी गर्दै त्यसको ठाउँमा व्यवसायी-जो सम्भावित दाता हुन्-को स्वार्थ पूर्ति गर्न चाहेको प्रस्टै देखिन्छ।

आयव्यय सार्वजनिक गर्ने प्रावधानलाई नगद चन्दा सहयोगले समस्यामा पार्छ, जसलाई रोक्ने कुनै कानुनी व्यवस्था छैन। त्यसमाथि, वित्तीय कारोबार बैंकमार्फत मात्रै गर्नुपर्छ भन्ने राजनीतिक दललाई कुनै बाध्यता छैन।^{७४} यसो हुँदा, कुफरस्मिटले भने भैं, नोटले भरिएको सुटकेसलाई कसरी नियमन गर्ने भन्ने चुनौती खडा हुन्छ।^{७५}

समग्रमा भन्नुपर्दा, दललाई अनुगमन गर्ने निर्वाचन आयोगको हालको प्रयत्न खासै प्रभावकारी छैन। किनभने दलको समग्र वित्तीय कारोबार या तिनले संकलन गर्ने रकमको एउटा सानो हिस्सा मात्र सार्वजनिक गरिन्छ। यसले प्रतिवेदनहरूको र नियामक संयन्त्रहरूको विश्वसनीयतामा प्रश्न उठ्छ। राजनीतिक दलका औपचारिक प्रतिवेदनबाट मात्रै राजनीतिक वित्तबारे जानकारी पाउन असम्भवप्रायः छ किनकि तिनको कुल आयव्ययको ठूलो हिस्सा ती प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिँदैन।^{७६}

सरकारी संयन्त्र र नागरिकले व्यक्तिगत उमेदवारका खर्चको हिसाबकिताब खोज्न भन्नु कठिन छ किनकि दललाई त २५ हजार रुपैयाँभन्दा धेरै चन्दा दिने संस्था वा व्यक्तिबारे जानकारी दिनुपर्छ, तर यी उमेदवारलाई त्यस्तो कुनै प्रावधान राखिएको छैन। निर्वाचन अधि र पछिका समयमा विधायिकाका उमेदवारले पाउने चन्दा र सहयोगको फेहरिस्त सार्वजनिक गर्नुपर्छ भन्ने कुनै कानुनी बाध्यता छैन।^{७७} निर्वाचनमा (र अन्य

समयमा पनि) व्यक्तिले गर्ने खर्चको अनुगमन गर्ने उपाय छैन। त्यसैले कुनै व्यक्ति या कम्पनीले कुनै उमेदवारलाई कति चन्दा दिइरहेछ भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिँदैन।

नेपालका राजनीतिक दलको ऐतिहासिक प्रवृत्तिका कारण पनि वित्तीय पारदर्शिताको कुरा ज्यादै महत्त्वपूर्ण छ। हाम्रा राजनीतिक दल एकदमै केन्द्रीकृत छन्।^{७८} राजनीतिक शक्तिका समग्र स्रोतलाई संस्थागत होइन कि व्यक्तिमा केन्द्रित गरिएको छ। त्यसैले चन्दा दाताहरू पनि संस्थासँग भन्दा व्यक्तिसँगै कारोबार गर्न इच्छुक हुनु कुनै आश्चर्य भएन।^{७९} तसर्थ, नेपालको हकमा भन्ने हो भने मूल मुद्दा दलीय वित्तको भन्दा व्यक्तिगत वित्तकै हो। तर, माथि भनिए भैं, व्यक्तिमाथि नै हामीकहाँ भन्नु थोरै ऐन, कानुन छन्। दलका ठाउँमा जब व्यक्तिहरू लगानीका केन्द्र बन्छन् तब निषिद्ध प्रभाव र राज्य कब्जाका सम्भावना बढेर जान्छन्।^{८०}

यो कुरा दलको आन्तरिक संरचना र तिनको वित्तीय अपारदर्शितासँग गाँसिएको छ। राजनीतिशास्त्री बरालका अनुसार दलको प्रमुख नेताले नै सबै खर्चको व्यवस्थापन गर्ने हुनाले सो दलका प्रमुख पदाधिकारी पनि निर्वाचन खर्चका स्रोतबारे अभिज्ञ हुन्छन्।^{८१} यो मुद्दा एनेकपा माओवादीको गत वर्ष भएको विवादमा प्रमुख रूपमा उठेको थियो। एनेकपा माओवादीका दुई उपाध्यक्ष बाबुराम भट्टराई र मोहन वैद्यले अध्यक्ष प्रचण्डलाई भ्रष्टाचार र आर्थिक अपारदर्शिताको आरोप लगाएका थिए।^{८२} माथि उल्लेख गरिएभैं, राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०५८ को प्रस्तावनामा दलको आन्तरिक लोकतन्त्र, वित्तीय पारदर्शिता र संस्थागत विकासबीच अन्तर्सम्बन्ध रहेको उल्लेख छ। तर, ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलको एक प्रतिवेदनअनुसार केही दलले

^{७८} Hachhethu, Krishna. 2002. *Party Building in Nepal*. Kathmandu: Mandala Book Point.

^{७९} Dhungel, Dwarika. 2005. *A Study of Political Parties of Nepal: In the Context of [sic] Regulatory Framework and Internal Functioning*. Kathmandu: IIDS, p. 35.

^{८०} Kupferschmidt, David. 2009. *Illicit Political Finance and State Capture*. Stockholm: International IDEA, p. 11.

^{८१} Baral, Lok Raj. 2005. Democracy and Elections. In *Election and Governance in Nepal*. Lok Raj Baral, ed., p. 47. Delhi: Manohar.

^{८२} भाट, भोजराज। २०६७। वैद्य र भट्टराईका दस्तावेज : अध्यक्ष आर्थिक अपारदर्शी। नागरिक, २५ कात्तिक, पृ. १ र २। यो मुद्दा अझै सेलाएको छैन। उदाहरणको लागि हेर्नुहोस्, नागरिक। २०६८। दाहाललाई वैद्यका १८ आरोप। २९ जेठ, पृ. २।

^{७४} Bhattarai, Binod Kumar. 2010. *Report on Transparency in Political Finance in Nepal*. Study funded by Transparency International, Berlin 2009-2010, p. 22.

^{७५} Kupferschmidt, David. 2009. *Illicit Political Finance and State Capture*. Stockholm: International IDEA, p. 39.

^{७६} Bhattarai, Binod Kumar. 2010. *Report on Transparency in Political Finance in Nepal*. Study funded by Transparency International, Berlin 2009-2010, p. 20.

^{७७} Global Integrity Report. 2010. Global Integrity Scorecard: Nepal 2009, p. 57. <http://report.globalintegrity.org/reportPDFS/2009/Nepal.pdf>, accessed 10 January, 2012.

मात्र चलअचल सम्पत्तिको विवरण राम्ररी राखेका छन्।^{५३} दलको आन्तरिक 'डाइनामिक्स', उनीहरूले जानाजान बुझाउने भुटो विवरणका साथै हिसाबकिताब राख्ने कुरामा दलको कमजोर क्षमता र स्रोततर्फ पनि यी तथ्यले संकेत गर्छन्।

आयव्यवको सार्वजनिक घोषणा र त्यसको सुपरिवेक्षणले प्रकारान्तरले दललाई लोकतान्त्रिक र बलियो बनाउँछ किनभने यसले तिनलाई पनि पारदर्शी बन्न र लोकतान्त्रिक विधिबाट चलन बाध्य तुल्याउँछ। यसरी संस्थागत रूपले दलहरू बलिया हुँदा ती प्रभावकारी र दिगो लोकतन्त्रका उत्तरदायी अभियन्ता बन्छन्।^{५४}

सम्पत्ति विवरण र गोपनीयता

निर्वाचन अभियान या दलको आयव्ययमा कुनै अनियमितता भेटिए पनि त्यसको स्वतन्त्र अनुगमन या अनुसन्धान गर्ने नेपालमा कुनै स्वतन्त्र निकाय छैन।^{५५} राजनीतिक वित्त र आयव्यय सार्वजनिक गर्ने व्यवस्थाको यो एउटा प्रमुख सरोकारको र महत्त्वपूर्ण विषय हो किनभने एक त निर्वाचन आयोग कमजोर छ, त्यसमाथि सम्पत्ति विवरण, गोपनीयता सम्बन्धी कानून र नागरिक अधिकारका मुद्दाहरू आपसमा जेलिएका छन्। राजनीतिमा पैसाको प्रभुत्व र विशेषगरी राजनीतिक भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्नका लागि स्वतन्त्र लेखापरीक्षण या अनुगमन गर्ने र सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था महत्त्वपूर्ण छन्। अन्यत्रको भन्दा नेपालको दृष्टान्त के हिसाबले फरक छ भने यहाँ पैसाले दलसँग प्रभाव खरिदने खतराभन्दा पनि राजनीतिक दल र तिनका पदाधिकारीले आफ्नो पद दुरुपयोग गर्दै सरकारी स्रोतको दोहन गर्ने एवं सुरक्षा चाहिने र अनुग्रह खोज्नेबाट पैसा धुत्ने समस्या देखिएको छ।

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ अनुसार सबै सरकारी कर्मचारीले आफ्नो सम्पत्ति र आय विवरण तोकिएको निकायमा बुझाउनु पर्छ।^{५६} सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले प्रत्येक आर्थिक वर्ष सकिएको ६० दिनभित्र आफ्नो र परिवारको नाममा भएको सम्पत्तिको दुरुस्त विवरण प्रमाणसहित बुझाउनु पर्छ। बहीमा ३० दिन थप म्याद माग्न सकिन्छ। जसले सीमाभित्र बुझाउँदैनन् तिनलाई पाँच हजारसम्म जरिवाना गर्ने तथा अनियमितता या अवैध सम्पत्ति राखेको आशंकाका छानबिन गर्न सकिने व्यवस्था छ। गोप्य रहने यी विवरण सम्बन्धित या आधिकारिक निकायले अनुसन्धानका लागि आवश्यक परेका खण्डमा मात्र खोतल्छन्।

यी विवरण अनुगमन गर्ने स्थायी निकाय राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र हो जुन प्रधानमन्त्री कार्यालयअन्तर्गत रहन्छ। सबै सार्वजनिक पदमा बस्नेहरू सम्पत्ति विवरण आफूसम्बद्ध विभागमा बुझाउँछन्। उदाहरणका लागि मन्त्रीहरूले मन्त्रिपरिषद् सचिवालयमा, सबै निजामती कर्मचारीले निजामती किताबखानामा, प्रहरी र सेनाले पनि आ-आफ्नै किताबखानामा बुझाउँछन्।^{५७} सम्पत्ति र आय विवरण नबुझाउनेको नाउँ राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्रमा पठाइन्छ। र, केन्द्रले सम्बन्धित विभागको सल्लाह र सुझावको आधारमा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा कारवाहीका लागि पठाउँछ।^{५८}

सम्पत्तिको विवरण सार्वजनिक गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्थाले सार्वजनिक पदमा रहेका र निर्वाचित पदाधिकारीको सम्पत्ति अनुगमनमार्फत भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने लक्ष्य राखेको देखिन्छ। आवधिक रूपमा बुझाइने त्यस्ता विवरणले सम्पत्तिमा भएको वृद्धि या ठूलो खर्चलाई प्रस्ट्याउँछन्। र, यसले गर्दा सम्पत्तिको

^{५३} Bhattarai, Binod Kumar. 2010. *Report on Transparency in Political Finance in Nepal*. Study funded by Transparency International, Berlin 2009-2010, p. 18.

^{५४} Austin, Reginald and Maja Tjernström, eds., 2003. *Funding of Political Parties and Election Campaigns: Handbook Series*. Stockholm: International IDEA, pp. 170-171.

^{५५} Global Integrity Report. 2010. Global Integrity Scorecard: Nepal 2009, p. 57. <http://report.globalintegrity.org/reportPDFS/2009/Nepal.pdf>, accessed 10 January, 2012.

^{५६} उपहार र आतिथ्यसँग सम्बन्धित नियमावलीहरू नभएको होइनन्, तर कार्यान्वयन र संयन्त्र प्रभावकारी नभएकाले ती प्रतिबन्ध फगत सांकेतिक जस्ता मात्र देखिन्छन्। Global Integrity Report. 2010. Global Integrity Scorecard: Nepal 2009, p. 57. <http://report.globalintegrity.org/reportPDFS/2009/Nepal.pdf>, accessed 10 January, 2012.

^{५७} सम्पत्ति विवरण बुझाइने विभागहरूको सूचीका लागि हेर्नुहोस्, रिमेक नेपाल। २०६३। *सम्पत्ति विवरणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था: अध्ययन प्रतिवेदन*। काठमाडौं: रिमेक नेपाल, पृ. २७-२९।

^{५८} अख्तियारका एक प्रवक्ताका अनुसार आर्थिक वर्ष २०६६-६७ को सम्पत्ति विवरण नबुझाउनेहरूलाई पत्र काटिएको छ। आ.व. २०६७-६८ को सम्पत्ति विवरण नबुझाउनेको विवरण आइनपुरोकाले चिठी पठाइएको छैन। मार्टिन चौताडीले अख्तियार दुरुपयोग नियन्त्रण आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, १२ पुस २०६८।

मार्टिन चौताटी

विवरणका आधारमा स्वार्थ जुध्ने कतिपय निर्णय प्रक्रियाबाट उनीहरूलाई अलग राख्न सकिन्छ।^{९९} तर, सम्पत्ति विवरणको गोप्य घोषणाको प्रावधान नेपालले राखेको छ। त्यसैले, माथि उल्लेख भएभैं, प्रतिवेदन सिलबन्दी गरेर राखिन्छ र आवश्यक परेमा मात्र राष्ट्रिय सतर्कता केन्द्र तथा अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा बुझाइन्छ।^{१०}

निर्वाचित पदाधिकारीले सम्पत्ति विवरण बुझाउनुपर्ने प्रावधानलाई दुई मुद्दामा केन्द्रित रहेर हेर्नुपर्छ। पहिलो त मन्त्रीहरूले आफूखुसी बुझाउने सम्पत्ति विवरण हो, जुन मिडिया र वेबसाइटमार्फत सार्वजनिक हुन्छ। यो सीमित अपवाद हो। २०४८ सालमा नेपाली कांग्रेसको सरकारले एउटा निर्णय गरेको थियो जसअनुसार पदको सपथ लिएको १५ दिनभित्र मन्त्रीहरूले आफ्नो सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्नुपर्छ।^{९९} तर यो कानुनी रूपमा बाध्यकारी नभएकाले नागरिकले ती विवरण सार्वजनिक गर्न कानुनतः बाध्य बनाउन सक्दैनन्। त्यसमाथि, यस्तो स्वस्फूर्त गरिने घोषणाले वर्तमान कानुनी निर्देशिकालाई पालना गरेको देखिँदैन। उदाहरणका लागि प्रधानमन्त्री बाबुराम भट्टराईले सार्वजनिक गरेको सम्पत्तिको विवरणमा उनकी श्रीमती हिंसला यमीको सम्पत्तिबारे केही उल्लेख थिएन।

दोस्रो कुरा, सम्पत्तिको आवधिक घोषणा गर्नुपर्ने प्रावधानका कारण कर्मचारीहरूको सम्पत्ति अनुगमन गर्न सकिने पनि नेपालमा यस्तो अनुगमन या त कुनै कर्मचारीविरुद्ध मुद्दा दर्ता भएपछि गरिन्छ, या कसैले अवैध रूपमा सम्पत्ति जम्मा गरेको शंका लागेमा गरिन्छ। अन्य अवस्थामा सम्पत्ति विवरणसम्बन्धी फाराम सिलबन्दी गरी सम्बन्धित विभागमा राखिन्छन्। माथि उल्लिखित दुई अवस्थामा बाहेक कर्मचारीले रितपूर्वक फाराम भरे-नभरेको या ढाँट छल गरे-नगरेको जाँचिँदैन।^{१०२} यो कमजोर

अनुगमन प्रक्रिया हो। अन्यत्रका कानुन^{९३} मा जस्तो यहाँ भुटो प्रतिवेदन पेस गर्ने कार्यलाई अपराधको कोटिमा राखेर हेरिँदैन। भुटो विवरण बुझाउने कामलाई अपराध मान्ने हो भने ती खराब आचरणसम्बन्धी नयाँ र सजिलै प्रमाणित गर्न सक्ने अपराध बन्न जान्छन्।^{९४}

त्यसमाथि, सतर्कता केन्द्रमा सम्पत्ति विवरण नबुझाउनेको मात्र नाम पठाइन्छ। अनि, यस्तो विवरण राख्ने कुनै राष्ट्रिय स्तरको 'डाटाबेस' छैन। सम्बन्धित विभागमा कागजी फाइलको रूपमा रहने यस्ता सम्पत्ति र आय विवरण नष्ट हुनसक्ने भएकाले तिनको उचित संरक्षणका लागि चासो व्यक्त गरिएका छन्।^{९५}

जननिर्वाचित प्रतिनिधिलगायत सार्वजनिक पद धारकको सम्पत्ति सार्वजनिक गर्ने विषयको केन्द्रमा गोपनीयतासम्बन्धी हक छ।^{९६} सम्बन्धित निकायले मात्र सिलबन्दी गरिएका फाइलमा पहुँच पाउने कुरा संविधानले प्रत्याभूत गरेको गोप्यतासम्बन्धी हकसँग गाँसिएको छ। एक वकिलका अनुसार पदमा रहेको व्यक्ति पनि पहिले नागरिक भएकाले अरू सबैको जस्तो उसको पनि अधिकार सुरक्षित छ।^{९७} नेपालको कानुनी क्षेत्रमा यही तर्क प्रभावी रहेको देखिन्छ। तर यसरी तर्क गर्ने हो भने नेपालमा पैसाको प्रभुत्वलाई नियन्त्रण गर्ने प्रयासमा समस्या उब्जन्छ, किनकि नागरिकलाई त्यस्ता सम्पत्ति

^{९३} हेर्नुहोस्, Messick, Richard. 2009. *Income and Assets Declarations: Issues to Consider in Developing a Disclosure Regime*. Bergen: U4 Anti Corruption Center, Chr. Michelsen Institute, p. 7.

^{९४} Messick, Richard. 2009. *Income and Assets Declarations: Issues to Consider in Developing a Disclosure Regime*. Bergen: U4 Anti Corruption Center, Chr. Michelsen Institute, p. 7.

^{९५} रिमेक नेपाल। २०६३। *सम्पत्ति विवरणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था : अध्ययन प्रतिवेदन*। काठमाडौं : रिमेक नेपाल, पृ. ६५।

^{९६} हालको सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्ने व्यवस्थाका अन्य कमजोरी पनि छन्। यसमा ठूलो प्रशासनिक खर्च लाग्छ। रिमेकले २०६३ मा गरेको आय र सम्पत्ति विवरणसम्बन्धी एक अध्ययनले सामान्य रूपमा पनि सबै सरकारी कर्मचारीले बुझाउने विवरणलाई समीक्षा गर्दा तीन लाख विवरणको समीक्षा गर्नुपर्ने देखाएको थियो। हेर्नुहोस्, रिमेक नेपाल। २०६३। *सम्पत्ति विवरणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था : अध्ययन प्रतिवेदन*। काठमाडौं : रिमेक नेपाल, पृ. ३४। मार्टिन चौतारीले १५ माघमा निजामती किताबखानाका एक कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता अनुसार निजामती किताबखानामा करिब ८० हजार कर्मचारीको सूची छ। यी विवरणलाई समीक्षा गर्ने राजीतिक इच्छाशक्तिबाहेक यो संख्या आफैमा चुनौती हो भने त्यसका लागि चाहिने स्रोत र सीप अर्को ठाउँमा छ। हालको कानुनी व्यवस्थाको तुरुन्तै विस्तृत समीक्षा हुनु जरुरी छ जसमा सम्पत्ति विवरणको मूल ध्येयमाथि सम्झौता नहुने गरी केके कुराको विवरण समेट्ने र सबै तहका कर्मचारीको विवरण चाहिने कि नचाहिने जस्ता विषयबारे छलफल गरिनुपर्छ।

^{९७} मार्टिन चौतारीले निर्वाचन आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, २६ पुस २०६८।

^{९९} Messick, Richard. 2009. *Income and Assets Declarations: Issues to Consider in Developing a Disclosure Regime*. Bergen: U4 Anti Corruption Center, Chr. Michelsen Institute, p. 7.

^{१०} सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गरी तिनमा पहुँच पुगोस् भन्नाका लागि ती विवरण मिडियामार्फत या इन्टरनेटमार्फत सार्वजनिक गरिन्छ। Messick, Richard. 2009. *Income and Assets Declarations: Issues to Consider in Developing a Disclosure Regime*. Bergen: U4 Anti Corruption Center, Chr. Michelsen Institute, p. 9.

^{११} Thapa, Hari Bahadur. 2002. *Anatomy of Corruption*. Kathmandu: Sangita Thapa, p. 138.

^{१०२} मार्टिन चौतारीले निर्वाचन आयोगका कर्मचारीसँग गरेको अन्तर्वार्ता, ११ पुस २०६८।

विवरणमाथिको पहुँचमा रोक लगाइन्छ। र, कानुनले यस्ता विवरणलाई गोप्य राख्नु भनेपछि तिनको स्वतन्त्र परीक्षण हुन सक्दैन। अभ्र प्रस्टसँग भन्नु पर्दा राष्ट्रिय विधायिका, कार्यकारी र न्यायालयका पदाधिकारीले बुझाउने सम्पत्ति विवरण परीक्षण गर्ने स्वतन्त्र निकाय छैन।^{९८}

सम्पत्ति विवरणको घोषणाबाट पूर्ति हुने सार्वजनिक हित र सार्वजनिक पदमा बस्नेको गोपनीयताको हकमा कुन चाहिँ बढी महत्त्वको हो भन्नेबारे संसारभर विवाद छ। धेरै देशले ओहदावालको सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्ने कार्यबाट जुन सार्वजनिक हित हुन्छ त्यो सो व्यक्तिको गोपनीयताभन्दा बढी महत्त्वको छ भन्ने निर्णय गरेका छन्। केहीले बीचको बाटो अपनाएका छन्।^{९९} तर सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्ने प्रावधानलाई मात्र अर्थपूर्ण काम मान्न सकिन्छ।^{१००} सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्ने व्यवस्थाले नागरिक समाज र मिडियालाई अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्ने अवसर दिन्छ। आफ्ना काम कारवाही पारदर्शी बनाउन सरकारले गरेको प्रतिबद्धता पनि यसले पुष्टि गर्छ।^{१०१} नेपाल सरकारका पनि केही नियम, कानुन छन् जसले यो सिद्धान्तलाई पछ्याउँछन्। स्थानीय स्वशासन ऐन, २०५५ ले गाउँ विकास समिति, नगरपालिका तथा जिल्ला विकास समितिका निर्वाचित पदाधिकारीलाई पद तथा गोपनीयताको सपथ लिएको ३० दिन भित्र आफ्नो र परिवारको नाउँमा भएको चल तथा अचल सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।^{१०२}

कर्मचारीको गोपनीयताको हक एवं सम्पत्ति विवरण सार्वजनिकीकरणबाट नागरिकको जुन हित संबर्द्धन हुन्छ ती बीचको सन्तुलनका लागि बहस छलफल जरुरी छ। गोपनीयता

र सम्पत्ति विवरण सार्वजनिकीकरणका आवश्यकतालाई राम्ररी परिभाषित गर्नु जरुरी रहेको बताइन्छ।^{१०३} माथि उद्धृत वकिलले भने भैं सार्वजनिक हितका विषयमा नागरिकको चासो उनीहरूको अधिकारको कुरा हो। तर सार्वजनिक पदाधिकारीको सम्पत्ति र अन्य विषय सार्वजनिक सरोकारका विषय हुन् वा होइनन् भन्नेबारे अभ्र प्रस्टता आवश्यक छ।^{१०४} अन्य देशका उदाहरणले सम्पत्ति विवरण सार्वजनिक गर्नेसम्बन्धी कानुनले संवैधानिक रूपले प्रत्याभूत गोपनीयतासम्बन्धी कानुनको घेरो नाघ्दैनन् भन्ने देखाएका छन्।

निष्कर्ष

राजनीतिक वित्तसम्बन्धी कानुन तथा सम्पत्ति विवरणसम्बन्धी व्यवस्थालाई पूर्ण कार्यान्वयनमा ल्याउन राज्यका तोकिएका संरचना बलियो बनाउनुको साथसाथै हाल प्रचलनमा रहेका ऐन, नियम, विनियम र परिभाषाबारे बहस र छलफलको आवश्यकता छ। गोपनीयतासम्बन्धी कानुनलगायत दलले पालना गर्नुपर्ने आधारभूत बैकिङ कारोबार, सम्पत्ति विवरण घोषणा सम्बन्धी संरचना तथा प्रवर्ग, सम्पत्ति विवरणलाई स्वतन्त्र अनुगमन गर्नका लागि आवश्यक संयन्त्रलगायत राजनीतिक दलको कोषसम्बन्धी आवश्यक संरचनाबारे बृहत् स्तरमा पुनर्विचार आवश्यक छ।

नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयनको अवस्थाबारे सन् २०१० मा गरिएको समीक्षामा गोप्यतासम्बन्धी यहाँको जेलिएको संस्कृतिले खुलापनको विरुद्ध काम गर्छ भनिएको थियो।^{१०५} यो कुरा दललाई विशेष रूपले लागू हुन्छ किनकि तिनको पञ्चायतकालीन भूमिगत शैली आंशिक रूपमा 'लिंगेसी'को रूपमा आएको छ। र, सरकारी निकाय, संयन्त्र तिनलाई उत्तरदायी बनाउन अक्षम देखिएका छन्।^{१०६}

^{९८} Global Integrity Report. 2010. Global Integrity Scorecard: Nepal 2009. <http://report.globalintegrity.org/reportPDFS/2009/Nepal.pdf>, accessed 10 January, 2012.

^{९९} Messick, Richard. 2009. *Income and Assets Declarations: Issues to Consider in Developing a Disclosure Regime*. Bergen: U4 Anti Corruption Center, Chr. Michelsen Institute, pp. 8-10.

^{१००} USAID. 2003. *Money in Politics Handbook: A Guide to Increasing Transparency in Emerging Democracies*. Washington DC: USAID, Office of Democracy and Governance, p. 24.

^{१०१} Messick, Richard. 2009. *Income and Assets Declarations: Issues to Consider in Developing a Disclosure Regime*. Bergen: U4 Anti Corruption Center, Chr. Michelsen Institute, p. 9.

^{१०२} नेपाल सरकार। २०५५। स्थानीय स्वशासन ऐन, २०५५। काठमाडौं: स्थानीय विकास मन्त्रालय।

^{१०३} उदाहरणका लागि हेर्नुहोस्, रिमेक नेपाल। २०६३। सम्पत्ति विवरणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था: अध्ययन प्रतिवेदन। काठमाडौं: रिमेक नेपाल, पृ. ६१-६२।

^{१०४} मार्टिन चौतारी अन्तर्वार्ता, २६ पुस २०६८।

^{१०५} Mendel, Toby. 2010. *Status Report and Recommendations: Implementation of the Right to Information in Nepal*. A World Bank Report. November, p. 4.

^{१०६} Wild, Lena with Jiwan Subedi. 2010. *Review of International Assistance to Political Party and Party System Development. Case Study Report: Nepal*. London: Overseas Development Institute, p. 4.

मार्टिन चौताटी

राजनीतिक दलमा सुधार नभइकन नेपालमा लोकतान्त्रिक राज्यको निर्माण सम्भव हुँदैन भन्ने प्रस्टै छ। राजनीतिक दलसम्बन्धी हालैको एक प्रतिवेदनमा दलका कमजोरी नै नेपालको मुख्य राजनीतिक समस्या भएको उल्लेख छ। साथै, वर्तमान राजनीतिक अस्थिरतालाई दलले मलजल गरेकाले तिनलाई राज्य निर्माणको मुख्य चुनौतीका रूपमा लिनुपर्छ भनिएको छ।^{१०७}

दलहरूले आफ्नो आयव्ययको विवरण सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई आन्तरिक मामिला हो भन्दै एक नेताले सो

व्यवस्थाको विरोध गरेका थिए।^{१०८} यस्तो तर्क कुनै हिसाबले पनि लोकतान्त्रिक नेपालमा स्वीकार्य हुन सक्दैन। राजनीति र पैसाबीचको सम्बन्ध-सेतुलाई प्रस्ट पार्नु आवश्यक छ। र, राजनीतिक दलका आयव्ययबारेको हाम्रो ज्ञान/समझ बढाउनुका साथै तिनका कोषलाई नियमन गर्नु जरुरी छ। लोकतन्त्रको संरक्षण र संवर्द्धन एवं पारदर्शिताका लागि सम्पत्ति र आयव्यय विवरण सार्वजनिक गर्ने कार्य ज्यादै नै महत्त्वपूर्ण छ। त्यसैले राजनीतिक कोषलाई नियमन गर्ने कुरामा सार्वजनिक अधिकारलाई प्राथमिकता दिनेबेला भैसक्यो।

^{१०७} Wild, Lena with Jiwan Subedi. 2010. *Review of International Assistance to Political Party and Party System Development. Case Study Report: Nepal*. London: Overseas Development Institute, p. 4.

^{१०८} Bhattarai, Binod Kumar. 2010. *Report on Transparency in Political Finance in Nepal*. Study funded by Transparency International, Berlin 2009-2010, p. 21 .